

איכרי פתח-תקוה – יזמים כלכליים ושמרנים חברתיים

דן גלעדי

א

הסופר יוסף קלוזנר ביקר בפתח-תקוה בשנת 1912 והתרשם במיוחד מפעלתנותם הכלכלית של האיכרים, שהיו שקועים ככל מאודם בעבודת-האדמה ובמאמצים לשפר את מצבם החומרי. מאידך גיסא, תיארם כאנשים פשוטים, הרחוקים מספר ומתרבות ואדישים לכל מטרה שאינה כרוכה בהצלחה משקית. את התרשמותו סיכם כך: אנשי פתח-תקוה הצליחו בחומר משום שלא היו אידיאליסטים.¹ אפשר להעלות טיעונים בעד או נגד השקפתו של קלוזנר אם חיים בכבוד מעבודת-האדמה בארץ-ישראל הוא אידיאליזם או לא. מכל מקום, הוא חשף את התכונה המייחדת את איכרי פתח-תקוה כקבוצה. גם מבקרים אחרים העלו על נס את חריצותם של המתיישבים בנסיונותיהם הלא-נלאים לחפש גידולים חקלאיים שיבטיחו להם הכנסה בטוחה ובשפע. בייחוד התרשמו מרצונם להגדיל את רכושם הקרקעי ולשלם כמעט כל מחיר לקניית אדמה. יהושע ברזילי (איזושטדט), שהכיר יפה את מצב המושבות והרבה לתארן בכתבותיו, סיכם ואמר: 'אין עתה בא"י אף מושבה אחת שבה יש רוח חיים והתפתחות היזמה בכל מקצועות העבודה כמו בפ"ת'.² ובמקום אחר הוא אמר:

פ"ת אינה מושבה כי אם עיר קטנה, פה מתפתח מסחר הקרקעות, הגנים וכרמי השקדים, ממש כמו מסחר הנירות בכורסה. זה קונה וזה מוכר, זה מעלה המחיר וזה מוריד וכולם מרויחים, כי מחיר האדמה עולה מיום ליום.³

קלוזנר כתב כי –

בולמוס ממש אוחז את התקוהי כשהוא מריח מרחוק כברת אדמה שאפשר לקנות מידי זרים. כל מחיר וכל קרבן לא ייקר לו כדי להשיג את הקרקע העומד למכירה. והוא מבין גם את ערכה של השבחת הקרקע.⁴

דוגמה ללהיטות זו לקרקעות היתה רכישתה של אדמת כפר-סבא. כבר בשנת 1892 קנו משקיעים יהודים אדמה זו ביוזמת י"מ פינס, ואחרי כמה גלגולים עברה לרשות יק"א, אך לא היה מי שיעבדה.

1 י' קלוזנר, 'עולם מתהווה', השלח, כח (שבט-סיוון תרע"ג), עמ' 268.

2 השלח, יג (תרס"ד), עמ' 266.

3 העולם, א (1907), גליון 47.

4 קלוזנר (לעיל, הערה 1), עמ' 266. כתבותיו פורסמו גם בספר: עם וארץ קמים לתחיה, תל-אביב 1944.

בשנת 1905 קנו את האדמה איכרי פתח-תקוה והחלו לנטוע בה כרמי-שקדים, שהיו יסוד להתפתחות מושבה עצמאית בשנים שלאחר-מכן.

על מסירותם של איכרי פתח-תקוה לעבודה יש עדויות רבות. אליעזר רוקח כתב: 'הגני מכיר איזה קולוניסטים אשר בעת שאין להם עבודה בפ"ת, אחרי שגמרוה, שולחים את ילדיהם לראשון לציון לעבוד שמה בפרך בתור שכירי יום'.⁵

אולם מי נאמן לנו יותר בנושא זה מאשר אנשי העלייה השנייה, ששפכו קיתונות של רותחין על איכרי פתח-תקוה בשל היותם שטופים בעבודה ערבית זולה. גם הם לא יכלו להתעלם מן האמת, ושיבחו את איכרי פתח-תקוה כאנשי עבודה מצוינים. דוגמה מאלפת הובאה בספרו של שמואל לביא (לבקוביץ), 'עלייתו של שלום ליש', שבו תיאר את הימים בהם עבד אצל הפרדסן-האגרונום פרץ פסקל. לימים הוצג איש זה בעיתונות הפועלים כסמל לאיכר המתנכר לציונות בשל בצע-כסף. לביא כתב עליו בהערצה והכיר בכך כי כל ידיעותיו ויחסו לחקלאות באו לו ממנו.

גם שלמה צמח, מבקר חריף של האיכרים, ידע להבחין בין טענות נגדם כיריבים פוליטיים לבין הכרת תכונותיהם כאנשי עבודה ואדמה.⁶ ראייה אמיתית זו של אנשי פתח-תקוה, שונה היתה בתכלית מזו של אחד-העם,⁷ בשל מגמתיות דבריו. אין ספק כי הטיפוס הארצי והחומרני של איכר מפתח-תקוה לא דברה אל לבו, לפי שלא עלה בקנה-אחד עם הדמות של אלה שיצרו את 'המרכז הרוחני' שלו.

איכרי פתח-תקוה לא גילו רק חריצות ודביקות במטרה. כאלה היו רוב האיכרים במושבות, לרבות כאלה שנכשלו, כמו הרטוב, מחנים ובאר-טוביה. הם הצטיינו גם בתושייה, ובנכונות לסיכונים וחיידושים; בקיצור — הם היו יזמים כלכליים יותר מאשר בכל מושבה אחרת. תכונה זו, נוסף על התנאים האובייקטיביים הטובים (אדמה טובה, קרבה למרכז ולגמל יפו), מסבירים את הפיכתה של פתח-תקוה לגדולה ולמפותחת במושבות שבארץ-ישראל.

מציאות דינאמית זו מזדקרת ביתר שאת בהשוואתה לשמרנותם החברתית של האיכרים. ספק אם אפשר למצוא מושבה אחרת שאנשיה היו כה אדוקים בדתם, שומרי מסורת נוקשים ומתנגדים לכל חידוש חברתי. ושוב, תיאור ממצה על כך הביא י' קלוזנר:

כל דבר שאין בו רוח של פרנסה הוא בעיני התקותי ענין של בטלנות, והאדיקות הפראית, אחותה של הקנאות הירושלמית, אף היא אינה נותנת להתפתח לשום חיים רוחניים, והאוויר נעשה מחניק ממש.⁸

במקום אחר הוא מאשר את הדימוי של פתח-תקוה כעיירה ליטאית:

שפ"ת היא עיירה ליטאית נתחזק בליבי כאשר נכנסתי אל בית הכנסת הגדול והיפה ומצאתי שם יהודים פשוטים, יושבים ולומדים גמרא, ומתנועעים ומזמרים בניגון העצוב הידוע.⁹

5 א' טרופה, יסודות — לתולדות פתח-תקוה, פתח-תקוה תש"ט, עמ' 21.

6 תיאור המושבה בספרו: שנה ראשונה, תל-אביב תשכ"א, עמ' 195.

7 בתארו את המושבה, הוא מסכם כך: 'ובכך אנו רואים גם כמושבה זו את החזיונות הרגילים בממשלת האפוטרופוסות: בזבוז הכוחות בלי דעת ומידה נכונה עם מיעוט התועלת החמרית ורבויה הפסד המוסרי', מתוך: 'הישוב ואפוטרופסיה', כל כתבי אחד-העם, תל-אביב תשי"ט, עמ' רכב.

8 קלוזנר (לעיל, הערה 1), עמ' 270. 9 שם, עמ' 265.

בית הפועלים בפתח-תקוה, 1912 בקירוב

כשום מושבה לא ניהלו האיכרים מאבק כה עיקש להחזיק ברסן השלטון הפנימי ולהתנגד לכל שינוי, ותעיד מלחמתם העקשנית על מתן זכות אזרחות לתושבים, ובוודאי לפועלים. שיטת הבחירות הושתתה על 'ספר האחווה' שנוהל על-ידי הוועד, ורק מי שנכלל בו (כלומר, מי שהיתה לו נחלה) יכול היה לבחור ולהיבחר – וכאלה היו מיעוט מכלל אנשי-המושבה. בשנת 1910 ישבו במושבה 400 משפחות ששילמו מסים לפי קביעת הוועד, אך רק ל-140 מהן היתה זכות-בחירה. כל חברי הוועד היו אפוא איכרים, ולרוב מקרב האדוקים והשמרנים ביותר.

כשנים 1907-1908 החלה להתעורר אופוזיציה לשלטון זה. בראשה עמדו ה'צעירים', שהיו בחלקם בני איכרים ובחלקם איכרים בעלי השקפת-עולם מתקדמת יותר מזו של הרוב ושל נותני הטון. צעירים אלה ניסו תחילה לקרוא תיגר על הנוהגים הציבוריים שהתקיימו במושבה, אך לא שמו אליהם לב. אחר-כך החלו בפעולות יזומות, ייסוד תזמורת, ספרייה, לשכת-מודיעין ואולם-קריאה. לדברים אלה לא התנגדו ה'זקנים' עד שהחלו ה'צעירים' לארגן הצגות. קנאותם של אנשי הוועד הגיעה עד כדי-כך שאסרו על הצגת מחזה (ביידיש) של גולדפֶּדֶן והרכב המקומי התריס נגד המעשה. קשה לתאר כי אירוע מעין זה עשוי היה להתרחש במושבה כמו רחובות או ראשון-לציון והוא מעיד על מידת שמרנותם של ראשי העדה בפתח-תקוה, המזכירה במובן מסוים את הקהילה היהודית במזרח-אירופה כימים שלפני ההשכלה.

מקרה אחד השופך אור על מערכת היחסים החברתיים במושבה קשור בשמו של ד"ר ברנשטיין-כהן, העסקן הציוני רב-הפעלים. בשנת 1908 הוא התקבל למושבה כרופא, בתנאי שיעסוק אך-ורק במלאכתו ולא יתערב בענייני הציבור. אך לא איש מסוגו יחשה כאשר נתקל במציאות חברתית זו, מה גם שה'צעירים' התלקטו סביבו ורצו לראות בו את מנהיגם. להצעותיו בדבר שיפורים הגייניים

וסאניטאריים במושבה ענו ראשי הוועד: 'עד כה חיינו ככה, ונמשיך הלאה'. הרופא הנהיג הרצאות פתוחות בנושאי רפואה והגיינה ולכך השתמש לראשונה בפנס-קסם. על כך הגיבו מתנגדיו כי 'הרופא מכנס את הנוער, בחורים ובחורות, מכבה את האור ומראה להם תמונות זימה'.¹⁰ ראשי הוועד היו נפטרים מיד מד"ר ברנשטיין-כהן, לולא מעמדו הרם ביישוב ובתנועה הציונית. זו אף זו: בהיותו בחוץ-לארץ הצליח להשיג למושבה הלוואה גדולה של 200 אלף פראנק, באמצעות בנק אפ"ק, שנועדה לנטיעות חדשות. היחסים הלכו והתחדדו, ומתנגדיו טענו כי הוא מסית את הנוער. ואמנם, בשלב מסוים הקימו הצעירים ועד משלהם, ובמושבה פעלו שני ועדים מתנגדים. המצב היה ללא נשוא. הרב קוק, שכיהן כרב ראשי למושבות ביפו, התערב בסכסוך וניסה ליישב את המחלוקת, אך הרופא החליט מרצונו להתפטר ולעזוב את המושבה. רק אז נרגעו הרוחות. בעקבות אלה, נאלצו ראשי הוועד לעשות ויתורים כלשהם, ונציגי ה'צעירים' נכנסו לראשונה לוועד בשנת 1910.

ב

המפנה החד בתולדות פתח-תקוה, כמו של מושבות אחרות, קשור בסיום תקופת האפוטרופסות של הכארון בשנת 1900. בכת-אחת קיבלה המושבה עצמאות מוחלטת בניהול עניינה והאחריות המלאה הוטלה על כתפי מוסדותיה הנבחרים. כל עוד היו איכרי פתח-תקוה תלויים — תחילה בוועד הירושלמי, אחר-כך בתנועת תיבת-ציון ולבסוף בפקידות הכארון — לא יכלו להוציא אל הפועל את היכולת הגנוזה בהם. חרף ההשקעות הרבות של הכארון ושל חובבי-ציון בהקמת תשתית כלכלית במושבה, היו האיכרים בשנת 1900 רחוקים מאוד מקיום עצמאי. והנה, לא עברו אלא שנים ספורות והמושבה התפתחה בקצב מואץ והשתנתה עד לבלי הכר מבחינה כלכלית.

גורלה של פתח-תקוה בשנים הראשונות של המאה העשרים מוכיח יותר מאשר בכל מקום אחר את הקללה שהיתה כרוכה במשטר האפוטרופסות של הכארון, שהחניק כל יוזמה וכל כישרון שהיה חבוי במתיישבים. הוא גם מוכיח עד כמה צדקה השיטה של חברת יק"א, שהושמצה על-ידי הכל באותן שנים. ראשי יק"א לא התערבו כלל בעניינים הפנימיים של המושבה והסתפקו בפקוח כולל בנושאים כלכליים, ובעידוד יוזמות מקומיות. ענף המפתח שהעניק למושבה את יתרוניתה והיה סוד גידולה ועושרה הרב היה ענף-ההדרים. עד לשנת 1900 היתה ההתפתחות אטית מאוד, פקידות הכארון לא דרבנה את התפתחותו, וממדיו היו מצומצמים בהשוואה לגפן (בכל המושבות פחות מאלפיים דונם, מזה כאלף דונם בפתח-תקוה). משנה זו ואילך תקף בולמוס של נטיעות את איכרי פתח-תקוה ששמרו על בכורתם במשך כל התקופה. ההשקעה לדונם היתה גבוהה ביותר (1200 פראנק, לעומת פחות ממאתיים פראנק לדונם גפן). בשל הצורך במערכת-השקיה משוכללת, מקורות-מימון בנקאיים (בעיקר בנק אפ"ק) לא סיפקו את כל המימון הדרוש, ופרדסני פתח-תקוה לא נרתעו מן הסכנה ולקחו הלוואות בשוק החופשי בתנאים הקשים המקובלים אז — בנק אפ"ק לקח ריבית של כשמונה אחוזים ואילו בשוק החופשי שילמו 20 אחוזים ואף יותר. מעניין כי בפתח-תקוה נעשה שימוש, יותר מאשר במושבות

10 אם המושבות פתח-תקוה, בעריכת ג' קרסל, תל-אביב תשי"ג, עמ' 274-275.

ארוחת אתרוגים בפתח-תקוה, 1913 בקירוב

אחרות, בכסף נייר שהוצא על-ידי הוועד. בכסף זה השתמשו לצריכה מקומית וכך נותרו אמצעים כספיים רגילים רבים יותר למטרות יצרניות.

בשנת 1900 הניחה קבוצת איכרים מפתח-תקוה, ביוזמת העסקן היפואי רבי-הפעלים שמעון רוקח, את היסוד לקואופרטיב היהודי החקלאי הראשון 'פרדס', ששם לו למטרה לשווק את תוצרת ההדרים של היהודים. עד אז היו הפרדסנים תלויים בחסדם של סוחרים ערבים, שידעו לנצל את קשיי הנזילות של היהודים. וכך נאמר באסיפת היסוד:

בהיום הזה, אור ליום ג' דחנוכה תרס"א, נתאספנו אנחנו, בעלי פרדסים, מגדלי תפוחי-זהב כפ"ת, להתיעץ כעת מה לעשות להטבת מצבנו ולהרמת קרן עסקנו אשר הוא ענף גדול ונכבד... ומביני מדע יחזו לו עתידות גדולות ונצורות, בפרט אם יעלה בידינו להתעסק בעצמנו גם בענף המסחרי התלוי במכירת פירותינו ואשר כעת מסור כולו בידי סוחרי יפו שאינם בני ברית, והחלטנו בדעה אחת ליסד אגודה, כי הנסיון הורה גם אותנו לדעת, שטובים הרבים מן היחידים וקיבלנו על עצמנו לפעול לטובת כל חברי האגודה עד למקום שיד כל אחת מגעת ותקוותנו תאמצנו שבזכות האחדות נעשה ונצליח.¹¹

11 ספר היובל לאגודת 'פרדס', בעריכת א' עבר-הדני, תל-אביב 1951.

הקואופרטיב הצליח תוך כמה שנים לרכז כשליש מכלל היבולים של פרדסנים יהודים בארץ-ישראל, ותרם רבות לפיתוח הענף ושכלולו. מזכיר האגודה הראשון היה יהושע שטמפפר, ממייסדי פתח-תקוה, שנודע באדיקותו הרבה ובמלחמתו הנמרצת נגד כל שינוי בסדרי הנהלתה והנהגתה של המושבה. באישיותו אפשר למצוא את הכפילות של יום כלכלי ושמרן חברתי קיצוני. ענף אחר שהתפתח במהירות היה השקד, במיוחד בשנים שקדמו למלחמת-העולם הראשונה. גם השיווק של השקדים לחוף-לארץ, כמו של ההדרים והיינות, אורגן על בסיס קואופרטיבי ('השקד'). ענף הכרם הצטמצם והלך מאז המשבר של שלהי המאה ה'ט. חלק מן הכורמים ניצלו את דמי העקירה שקיבלו לטעת שקדים והדרים.

מכאן שהקואופרציה מילאה תפקיד ראשון במעלה בחיים הכלכליים של המושבה. נוסף על הקואופרטיבים לשיווק תוצרת חקלאית, הוקמו בפתח-תקוה, בעזרת בנק אפ"ק, שש אגודות קואופרטיביות לאשראי, שמילאו תפקיד חשוב במתן הלוואות לזמן קצר לבעלי-המטעים. בניגוד למושבות המטעים האחרות ביהודה, כמו רחובות וראשון-לציון, לא הזניחו איכרי פתח-תקוה את גידולי-השדה, כך שהמשק החקלאי היה מגוון בענפיו ורב-גוני ביכוליו. במשך השנים עשו איכרי פתח-תקוה נסיונות רבים לגידולים שונים, חלקם כיוזמת המומחים של הבארון. ראוי לציין את הנסיונות שנעשו באדמת ה'ראבייה' (יער) על-ידי חיים כהן, שהיה האגרונום היהודי הראשון בשירות הבארון, ופעל רבות בפתח-תקוה לקידום ענפי המשק החקלאי. בין הנסיונות יש לציין: תה, קפה, טומבק, כותנה, תולעי משי, קיקיון, גרניום. רובם ככולם נכשלו, אם מסיבות טכניות של היעדר ידע או היעדר תנאים אובייקטיביים, אם בשל קשיי שיווק. כמו כן נעשו על-ידי מתיישבים, כיוזמתם ובכספם, נסיונות להקמת מפעלי-תעשייה שונים. להוציא בית-בד שהפיק שמן מכרמי-הזיתים שבמקום, נכשלו ניצני התעשייה בשל תוצרת פגומה או היעדר שוק מתאים.

ככל שגדלה האוכלוסייה במהירות, נתגוונה פתח-תקוה ולבשה אופי של עיירה. בסוף התקופה נמנו עם משפחות איכרים פחות מאלף נפש, שעה שהנלווים מנו למעלה מאלפיים (בעלי-מלאכה, סוחרים וחנווניים, פועלים ועובדי-ציבור). עם זאת, מקור עושרה וחיוניותה של המושבה באו לה מיבולי המטעים, שהשתרעו על 15 אלף דונם, הטביעו חותמם על דמותה והעניקו לה את ניחוחה.

להלן נתוני יסוד, שנאספו על-ידי מ' מאירוביץ (לצורך שני מפקדים):¹²

1914	1900	
3,300	818	אוכלוסייה
23,870	13,860	שטח (בדונם)
15,000	6,000	נטיעות (בדונם)
6,250	920	הדרים (בדונם)
6,600	120	שקד (בדונם)
1,450	3,560	גפן (בדונם)
500	940	זיתים (בדונם)

12 סקר המושבות היהודיות בארץ-ישראל, אודסה 1900 (ברוסית). המושבות העבריות בארץ-ישראל ערב המלחמה העולמית, אלכסנדריה 1918.